

IV. Existují slovníky středověké latiny?

Otázka, existuje-li vůbec nějaký slovník středověké latiny, je jednou z nejčastějších v začátečnických středolatiných cvičeních. Lze ji zodpovědět jednoznačně – slovníky opravdu existují, ale problém sám jednoduchý není:

Středověká latina je totiž i po lexikální stránce velmi rozrůzněný jev, její varianty se od sebe navzájem liší geograficky, chronologicky a mnohdy i v jednotlivých autorských osobnostech. Je tomu tak proto, že je to svým způsobem živý jazyk (bude o tom řeč v kapitole XII), který se v ústech a literárních projevech uživatelů přirozeně modifikuje. Týmž jev lze pozorovat u moderních a vůbec živých jazyků v jejich členění na dialekty, nebo u vulgární starověké latiny. Středověká latina má však tu zvláštnost, že se takto proměňuje jazyk vlastně spisovný. Příčinou nemožnosti vzniku spisovné normy, která by psaný jazyk kodifikovala jako jednodušší jev, byla – při veškeré univerzalitě latinského středověku – relativní vzájemná izolovanost jednotlivých kulturních center a omezená možnost komunikace na nebyvale velkém území prakticky celé západní a střední Evropy. Sestavit při této nejednotnosti jednotný slovník, který by byl přesný a nevyvolával mylný dojem, že každé slovo v něm je normativní a že náleží slovní zásobě kteréhokoli středověkého autora bez ohledu na místo a dobu, není možné. Z toho důvodu mají všechny náročnější slovníky středověké latiny tři zvláštnosti: za prvé bývají omezovány teritoriálně i chronologicky, za druhé jsou většinou diferencní k některému klasickému slovníku a za třetí bývají většinou zároveň glosáři, tj. výkladovými slovníky (příslušné výklady bývají vypracovány buď v klasické latině nebo v moderním jazyce, často tak i onak).

Glosáře vznikaly již ve středověku¹⁷ a jejich studium má dnes význam nejen pro lexikografii a pro jazykovědu vůbec, neboť jsou významným pramenem např. i pro obecnou historii, pro dějiny vědy, dějiny kultury a mentalit. Nejznámější jsou slovníky-glosáře (glosáře bývají tématické nebo abecední, jednotlivá hesla jsou často uvedena etymologií slova) „Glossae Salomonis“ jinak „Liber glossarum“, u nás známý jako „Mater verborum“, vzniklý asi v 10. stol. ve svatohavelském klášteře za řízení opata Šalomouna III., slovník Papiův „Elementarium doctrinae rudimentum“ z 11. stol., slovník Hugutia z Pisy „Liber derivationum“ z přelomu 12 a 13. století (zejména Hugutia často citují i autoři českolatinšské literatury) a slovník Johanna Balba s názvem „Catholicon sive Prosodia“ ze 13. stol. V Čechách poloviny 14. století byl činný slovníkář

¹⁷ Edice středověkých glosářů: Corpus glossariorum Latinorum a G. Löwe inchoatum...ed. G. Götz, 1–6, Lipsiae 1888–1923 (1. svazek, vydaný jako poslední, podává obsahem historii glosářů). – Glossaria Latina iussu Academiae Britannicae edita, 1–5, Paris 1926–1931. České glosáře: V. Hanka, Sběrka nejdávnějších slovníků latinsko-českých s obsahem neznámých slov v abecedním pořádku česko-latinském (Vetustissima vocabularia Latino-Bohemica, jiný titul „Catholicon magnum latino-theutonico-bohemicum“), Praha 1833.

Claretus, Bartoloměj z Chlumce (Bartholomaeus de Solentia).¹⁸ Prvním vědeckým slovníkem středověké latiny je „Glossarium“, jehož autorem je již zmíněný Carolus du Fresne sieur Du Cange (1610–1688). Du Cange se narodil v Amiensu, tam pak také studoval na jezuitské koleji, pak studoval práva v Orléansu a provozoval právnickou praxi v Paříži. Usadil se v Amiensu a oddával se pouze soukromé vědecké práci, r. 1668 přesídlil do Paříže. Byl znalcem římského a řeckého práva a pracoval v byzantologii, k níž vydal řadu historických textů. Jeho největším dílem je „Glossarium ad scriptores mediae et infimae Latinitatis“ (1678) a „Glossarium ad scriptores mediae et infimae Graecitatis“ (1688). Tyto slovníky byly zároveň i encyklopedií reálií a byly vybudovány převážně na francouzském materiálu. Později bylo latinské „Glossarium“ mnohokrát znovu vydáno a doplňováno.¹⁹

S rozvojem historické vědy v 19. století vznikají další slovníky, vlastně výtahy z Du Cange a doplňky k němu.²⁰ Většinou jsou teritoriálně nebo tématicky specializovány, dnes se jich užívá jen pokud nemáme k dispozici některý z dále uvedených moderních slovníků (Niermeyer, Blaise).

Na počátku tohoto století se stalo zřejmým, že slovník Du Cangea musí být nahrazen, že však na takové dílo nestačí síly jedince. Proto v r. 1920 na sjezdu krátce předtím (1919) ustavené Union Académique internationale v Bruselu přednesl Henri Pirenne (1862–1935) návrh na kolektivní přepracování starého glosáře. Vznikla tak komise, Comité du Cange, jako koordinační orgán pro práci na novém slovníku středověké latiny a ALMA – Archivum Latinitatis Medii Aevi neboli Buletin du Cange (od r. 1924), časopis pro otázky středolatinšského lexika a lexikografie. Organizace má sídlo v Bruselu a centrální kancelář v Paříži. Diferenčním východiskem pro tvorbu nového slovníku se stal nikoli Du Cange, nýbrž slovník Forcelliniho (viz dále) a časovými mezníky jsou

¹⁸ Jeho slovníkářské práce („Glossarius“, „Bohemarius“, „Vocabularius“) vydal V. Flajšhans, Klaret a jeho družina, I-II, Praha 1926–1928

¹⁹ Po prvním třísvazkovém vydání z r. 1678 vyšel jeho přetisk (r. 1679) ve Frankfurtu nad Mohanem, v letech 1733–1736 vyšlo v Paříži šestidílné vydání upravené Mauriny, o třicet let později k němu vydal čtyřsvazkový doplněk benediktin P. Carpentier, v letech 1840–1850 vyšlo v Paříži sedmidílné vydání G.A.L. Henschela a konečně v letech 1883–1887 zpracoval L. Favre vydání deseti svazkové, které bylo nově otištěno ještě v letech 1937–1940 v Paříži a v r. 1954 ve Štýrském Hradci. – V r. 1906 byl k du Cangeovi vydán samostatný dodatek: Ch. Schmidt, Petit supplément au dictionnaire de Du Cange.

²⁰ E. Brinckmeier, Glossarium diplomaticum, Gotha 1885–1856
L. Dieffenbach, (Novum) Glossarium Latino-Germanicum mediae et infimae Latinitatis, Frankfurt n. Moh. 1857 (1867, přetisk 1968)

W.H. Maigne d'Amis, Lexicon Manuale ad scriptores mediae et infimae Latinitatis, Paříž 1858, 1866, 2. vyd. 1890, otisk Hildesheim–New York 1977

A. Bartal, Glossarium mediae et infimae Latinitatis Regni Hungariae, Lipsko 1901

V. Brandl, Glossarium illustrans bohemicum-moravicos fontes, Brno 1876 – lze použít pro české poměry, ale v omezené míře, neboť latinsko-česká část tohoto slovníčku, účelově zpracovaného pro uživatele archivního materiálu, je velmi stručná.

léta 800–1200. Období po horním časovém mezníku jsou zpracovávána pouze jednotlivými účastnickými akademiemi v národních slovnících.

Pod řídicí mezinárodní komisí pracují v jednotlivých účastnických zemích národní orgány: na Slovníku středověké latiny v českých zemích zahájil práci a rozvrhl ji B. Ryba a nyní v ní pokračuje tým pracovníků Ústavu pro klasická studia Akademie věd ČR pod vedením Zuzany Silagiové-Pospíšilové (po B. Rybovi vedla po dlouhou dobu – v letech 1953–1990 – práce na Slovníku v tehdejší Kabinetě pro studia řecká, římská a latinská ČSAV D. Martínková). Zvláštností české excerpce a zpracování je, že věnuje pozornost nejen pramenům vydaným, jak je téměř pravidlem u ostatních národních slovníků, ale i rukopisným.

Centrální mezinárodní slovník středověké latiny, *Novum Glossarium Mediae Latinitatis ab anno DCCC usque ad annum MCC*, jehož první sešit (s písmenem L) vyšel r. 1957, dospěl rokem 1987 k 13. sešitu (*paniscardus-parruba*). Slovník redigoval nejprve Belgičan H. Pirenne, po něm vedli lexikografické práce postupně F. Blatt, Y. Lefèvre a J. Monfrin. Ke slovníku vyšel „Index scriptorum novus mediae Latinitatis ab anno 800 usque ad annum 1200, qui afferuntur in Novo Glossario ab Academiis consociatis iuris publici facto“ (1973)²¹.

Národní slovníky středověké latiny vycházejí v rámci této aktivity v několika zemích:

Słownik Łaciny Sredniowiecznej w Polsce, Wrocław–Warszawa–Kraków (od r. 1953)

Dictionary of medieval Latin from British sources, London od r. 1957²²

Mittellateinisches Wörterbuch, München (Berlin) od r. 1959

Glossarium Mediae Latinitatis Cataloniae, Barcelona od r. 1960

Glossarium mediae Latinitatis Sueciae, Stocckholm od r. 1968

Glossarium Latinitatis Medii Aevi Finlandicae, Helsinki od r. 1958

F. Arnaldi, P. Smiraglia, *Latinitatis Italicae medii aevi inde ab a. CDLXXVI ad a. MXXII lexicon imperfectum*, Torino od r. 1970 („Addenda“ od r. 1978 v časopise ALMA)²³

Lexicon Latinitatis Medii Aevi Iugoslaviae, 2 sv., Zagreb, 1973–1978

Lexicon latinitatis Nederlandicae medii aevi, Amsterdam–Leiden od r. 1977

²¹ Slovník zpracovává materiál z let 800–1200 z celé Evropy, uplatňuje se v něm snaha postihnout latinu na území celé Evropy jako jednotný jazyk, co nejméně zasažený vlivy národních jazyků. Je nediferenční – chce postihnout celou slovní zásobu latiny daného období včetně výrazů i významů převzatých z klasické latiny.

²² Srv. též J.H. Baxter – Ch. Johnson, *Medieval Latin Word-list from British and Irish Sources*, London–Oxford 1934 (pro obd. 1000–1700. 2. vyd. 1962). – Revised Word-list by R.E. Latham, London 1965

²³ Přípravou k tomuto dílu byl menší slovník *Latinitatis Italicae Medii aevi inde ab anno CDLXXVI usque ad annum MXII Lexicon imperfectum*, cura et studio Francisci Arnaldi, 1–4, Bruxelles 1939–1964

Lexicon Latinitatis Medii Aevi Hungarorum, Budapest od r. 1987²⁴

Lexicon mediae Latinitatis Danicae, Kopenhagen od r. 1987

Thesaurus Linguae Scriptorum Operumque Latino–Belgicorum Medii Aevi – přípravné práce

Plný titul slovníku české středověké latiny zní *Mediae Latinitatis Lexicon Bohemorum – Slovník středověké latiny v českých zemích*. Jeho 1. sešit (a–affugo) vyšel r. 1977, dosud vyšly ve 14 sešitech 2 svazky (A–C, D–H)²⁵.

Mimo mezinárodní lexikografický projekt vznikly další slovníky:

Albert Blaise, *Lexicon Latinitatis Medii aevi* (Corpus Christianorum, Continuatio mediaevalis, Turnholt 1975 (o „Corpus Christianorum“ viz níže v kap. V).

J.F. Niermeyer, *Mediae Latinitatis lexicon minus*, Leiden 1976 (týká se slovní zásoby celé latinsky mluvící Evropy do konce 12. stol. s přesahy až do 14. stol. určen je především pro práci s historickými prameny)

Menší rozsah mají:

E. Habel – M. Gröbel, *Mittellateinisches Glossar*, Paderborn 1931, 3. vyd. 1962. Otisk 2. vyd. z r. 1959 vyšel r. 1989 Paderborn–München–Wien–Zürich²⁶

Karl Langosch, *Mittellateinisch–deutsches Handwörterbuch*, Darmstadt 1983

Pro práci se středověkým latinským textem je kromě těchto slovníků nutno užívat i obvykle dostupnějších slovníků latiny klasické, křesťanské a pozdní.

A) Slovníky klasické latiny:

vedle obvyklého slovníku *Fr. Novotného* lze doporučit:

K.E. Georges, *Ausführliches lateinisch–deutsches Handwörterbuch I–II*, 10. vyd. Basel–Stuttgart 1959. – K tomuto slovníku existuje méně známý a pro náš účel velmi cenný dodatek, v němž jsou zaznamenány zvláštní podoby latinských klasických slov, morfologicky nebo graficky pozměněných v archaické době, v pozdějším vývoji nebo ve vulgární latině:

K.E. Georges, *Lexikon der Lateinischen Wortformen*, Leipzig 1890

²⁴ Srv. J. Matl, O stavu práce na národních slovnících středověké latiny, ZJKF 1985, 1–3, str. 25–32

²⁵ Slovník je diferenční – základem je slovník Georgesův (viz dále v textu, 8. vyd. Hannover–Leipzig 1913), hesla jsou zpracována latinsky a česky

²⁶ Doprovází jej předmluva H.–D. Heimanna „Einführung zur Neuaufgabe des Mittellateinischen Glossars „Mediävistik und Mittellatein“

R. Klotz, *Handwörterbuch der lateinischen Sprache I-IV*, Braunschweig 1857

(Georges i Klotz zaznamenávají i slovní zásobu latinské patristiky asi do 4. stol.)

I.Ch. *Dvoreckij, Latinsko-russkij slovar*, 2. vyd. Moskva 1976 (velmi dobrý, srovnatelný s Georgesem nebo Klotzem a dostupnější).

Z menších slovníků, vyšlých v bývalém Československu, lze doporučit jediný

J. Špaňár – V. Hrabovský, *Latinsko-slovenský a slovensko-latinský slovník*, Bratislava 1970 (1. vyd.)

Vyšší odborné a vědecké nároky splňují:

A. *Forcellini – V. De Vit, Totius Latinitatis Lexicon*, Prati 1858–1875 (excerpce sahá až do 6. stol.)

Thesaurus linguae Latinae, od r. 1900, v současné době má ThLL pracoviště v Mnichově. Dosud neúplný, vyšel po písmeno „p“. Má zvláštní řadu vlastních jmen.

Oxford Latin Dictionary, 1982 a dále (sahá jen do r. 200, bez křesťanských autorů)

B) Slovníky křesťanské a pozdní latiny

B.J. Schmid – A. Sleumer, *Kirchenlateinisches Wörterbuch*, Limburg 1926, 3. vyd. Bonn 1962²⁷

A. Blaise, *Dictionnaire Latin-Français des auteurs chrétiens*, 1. vyd. Strassbourg 1954, přetisk k dodatky a opravami Turnhout 1962, 4. vyd. 1975 (v řadě „Corpus Christianorum, viz níže v kap. V)

A. Jougan, *Słownik kościelny łacińsko-polski*, 3. vyd. Poznań-Warszawa-Lublin 1958

A. Souter, *A Glossary of Later Latin to 600*, Oxford 1949

Z praktických důvodů je ve zvláštních případech možno konzultovat také speciální terminologické příručky, např.:

Pracovní heslář právněhistorického terminologického slovníku, zprac.

B. Roučka – V. Růžička, *Ústav státu a práva ČSAV*, Praha 1975

V. Elznic – V. Palivec, *Latinsko-český slovník genealogický*, Genealogická a heraldická společnost, Praha 1976

²⁷ Slovník obsahuje i vl. jména a materiál, který vyjadřuje podtitul: „Ausführliches Wortverzeichnis zum Römischen Missale, Breviarium, Rituale, Graduale, Pontificale, Caeremoniale, Martyrologium, sowie zur Vulgata und zum Codex iuris canonici“.

Pro určování místních jmen, jež mívají ve středověkých textech rozličné varianty (zejm. po stránce grafiky), je nezbytné užívat příručky

Graesse – Benedikt – Plechl, *Orbis Latinus* (Lexikon lateinischer geographischen Namen des Mittelalters und der Neuzeit), rozšířené vydání Braunschweig 1972 (starší vydání pouze pod jm. Graesse). Supplement 1980 (2. vyd., přetisk 1982). Slovník je k dispozici i v příručním jednosvazkovém vydání: *Orbis Latinus*, Handausgabe, Lateinisch-Deutsch, Deutsch-Lateinisch, Braunschweig 1971.

Ze slovní zásoby vycházejí slovníky a konkordance k jednotlivým autorům nebo žánrovým či chronologickým celkům. Používáme jich při určování autorství, citátů atd. Vzhledem ke zvláštnímu vztahu středověkých tvůrců k literárnímu vlastnictví, k časté anonymitě a k hojnému uvádění tzv. autorit jsou to příručky nanejvýš potřebné.

A) Biblické konkordance: pro nedostatek novějších pomůcek se u nás často užívá starých konkordancí z 18. století. Jinak je běžně užívána konkordance *Vulgatae editionis Bibliorum sacrorum concordantiae ad recognitionem jussu Sixti V....Bibliis adhibitam, cura et studio F.B. Dutipron, ed. octava, Parisiis 1880* (totožné s vyd. F.G. Tonini, Prato 1861).

Nejlepší nová konkordance, která bere v úvahu i různocnění vulgátních textů: *Novae concordantiae Bibliorum sacrorum iuxta Vulgatam versionem critice editam, quas digessit Bonifatius Fischer OSB*, 1–5, Stuttgart-Bad Cannstatt 1977

B) Indexy k jednotlivým autorům nebo okruhům:

např.: P.F. Jones, *A Concordance to the „Historia ecclesiastica“ of Bede* (The Medieval Academy of America, 2), Leiden

R.J. Deferrari, M.I. Barry, I. McGuinness, *A Lexicon of St. Thomas....*, Washington 1943–1953

zásadní význam pro badatele o středověku vůbec mají

Wortkonkordanz zum Decretum Gratiani. Bearb. von T. Reuter und G. Silagi, 1–5, München, MGH, 1990

Lateinisches Hexameter-Lexikon. Dichterisches Formalgut von Ennius bis zum Archipoeta 1–6, zusammengestellt von O. Schumann, München, MGH 1979–1981. Ergänzungsband – Stellenregister, 1989

Většina starších slovníků k autorům bude záhy antikvována díky snaze zpracovat veškeré tyto autory počítačově: v řadě „Alpha-Omega“ nakladatelství Olms v Hildesheimu vycházejí dvě řady takovýchto konkordancí, A – klasická, B – středověká.

Kromě toho dnes již existují celé soubory textů klasických a křesťanských (vč. středověkých) autorů v počítačových databázích na discích, takže je možno najít hledané místo nebo citát mnohem rychleji a snadněji než pomocí klasických slovníků a rejstříků.²⁸

Literatura ke kap. IV:

D. Krömer, *Lateinische Lexikographie (zpráva informuje i o středolatinických slovnících a přináší bibliografii)*, in: *Wörterbücher, Dictionaries, Dictionnaires (Ein international Handbuch zur Lexikographie)*, Berlin–New York 2, 1990, str. 1713–1722

*Blaisův středolatinický slovník (A. Blaise, Lexicon Latiniatis Medii Aevi) podává na str. *vii–ix dobrý seznam slovníků středověké latiny.*

Téměř úplný soupis u nás dostupných a užívaných slovníků většinou klasické (a tzv. „živé“) latiny přináší Z. Quitt a P. Kucharský ve svém „Česko-latinickém slovníku“ (Praha 1992), str. 17–18.

Informace o práci na českém středolatinickém slovníku (LB) přináší články v Listech filologických a ve Zprávách Jednoty klasických filologů. – Problematice středolatinické lexikografie bylo věnováno trojčíslo 1–3 ZJKF 1985.

²⁸ Byly již pořízeny a na dobře vybavených pracovištích jsou k dispozici počítačové databáze k biblickému textu, k Mígnově Latinské Patrologii a ke Corpus Christianorum. Z kompetentních institucí a příslušných periodik uveďme: LASLA (revue), Organisation internationale pour l'études des langues anciennes par ordinateur, Liège od r. 1974 – CETEDOC (Centre de traitement électronique des documents de l'Université Catholique de Louvain) – GITA (Grupe d'informatique et de traitement automatique de la faculté de philosophie et lettres de l'Université de Bruxelles – srv. sborník Probleme der Edition Mittel- und Neulateinischer Texte, Boppard 1978 (Deutsche Forschungsgesellschaft, Harald Boldt Verlag, 1978, it. překlad La critica dei testi Latini Medievali e Umanistici, Roma 1984), který obsahuje stati o kybernetice a latinských textech (W. Ott) a o počítačích a lat. textech (J. Mau) – J. Hilton, Computers and the classics, Akroterion XXIV, 1989, str. 244–250 – J. Keparťová, Využití počítačů ve vědách o starověku, LF 112, 1989, 113–120

Upozorňuji, že na Ústavu řeckých a latinských studií FF UK v Praze bylo zřízeno informační centrum „Aetatum memoria“, které k dnešnímu datu vlastní 1) databázi z děl 166 nejvýznamnějších pozdně antických a středověkých latinských spisovatelů, 2) souborné dílo celkem 318 autorů archaické, klasické a část i pozdní římské literatury a hebrejský, řecký, latinský a anglický text bible, 3) soubor epigrafických a papyrologických sbírek řady amerických universit, 4) soupis 400 tisíc incipitů děl středověké i antické latinsky psané literatury. (Za informaci vděčím řediteli centra dr. Janu Kalivodovi.)

V. Kde hledat středověké latinsky psané texty a jakých pomůcek užívat při jejich studiu

Pracujeme-li v oblasti středolatinického jazyka nebo středověké latinské literatury, přicházíme do styku buď s texty vydanými nebo s rukopisy. Nejdříve se budeme zabývat těmi, jež jsou nám již přístupny v edicích – starších či novějších nebo opravdu už moderních kritických.

A) Vydané texty

Středověké texty, ať už literární nebo diplomatické, nacházíme vydány buď jednotlivě (knižně, dosti často v časopisech) nebo v celých řadách a sbírkách, jako je tomu např. u Patrologie J. P. Migne, u sbírky MGH nebo u českých FRB (viz výše v kap. II).

1) Chronologicky vzato je prvním důležitým textem pro naši práci latinský text bible. Je to, jak o tom ještě bude řeč v kap. X, překlad biblického textu z původních jazyků do latiny, pořízený Hieronymem na přelomu 4. a 5. stol., tzv. **Vulgáta**. Tato verze (**Biblia sacra iuxta Vulgatam versionem**) byla, i když s různými textovými variantami – různocněními, známá, užívaná a závazná po celý středověk (dnes ji v praxi katolické církve nahrazuje tzv. „Neovulgata“). V posledních dvou staletích vyšel text Vulgáty v několika kritických úpravách, nejnovější je tzv. benediktinská edice, jejíž 3. vyd. vyšlo ve Stuttgartu r. 1983.

(Konkordance k Vulgátě viz v kap. IV). I středověké glosy a komentáře k biblickým textům zpracovává F. Stegmüller, *Repertorium biblicum Medii Aevi, I–VII*, Madrid 1940–1955.

2) Zejména zabýváme-li se traktátovou, právníkou a teologickou literaturou, musíme se umět orientovat v kanonickém právu. Jeho základní edicí je **Corpus iuris canonici**, ed. E. Friedberg, Leipzig 1878 (přetisk ve Št. Hradci 1959). Pro práci medievisky přicházejí v úvahu sv. I. – „Decretum Magistri Gratiani“ a sv. II. – „Decretalium collectiones“. (Index k „Decretum Gratiani“ viz v kap. IV.)

3) Církevní autoři tzv. patristiky (křesťanského starověku) i scholastiky jsou dodnes nejuplněji vydáni v uvedeném *Patrologiae cursus completus, Series Latina*, J.P. Migne. Novější je řada CSEL – **Corpus scriptorum ecclesiasticorum Latinorum**, která začala vycházet ve Vídni v r. 1866, do r. 1986 vyšlo 89 svazků, dále **Corpus Christianorum** v Turnhoutu (Belgie), které má